

ŞIRNAK ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ
ŞIRNAK UNIVERSITY JOURNAL OF DIVINITY FACULTY
2018/3 Cilt/Volume: IX Sayı/Number: 21
ISSN 2146-4901

Bu dergi **EBSCO Host: Academic Search Ultimate** veritabanında tam metin olarak,
Ayrıca **TÜBİTAK-ULAKBİM** Sosyal ve Beşeri Bilimler veritabanı, **ASOS, İSAM** ve **SOBIAD** Sosyal Bilimler Atf Dizini
tarafından taranmaktadır.

Sahibi/Owner

Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi adına Prof. Dr. Abdülaziz HATİP

Yazı İşleri Müdürü/Editor in Chief

Doç. Dr. Hüseyin GÜNEŞ

Editör/Editor

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet GÜL

Editör Yard./Co-Editors

Dr. Öğr. Üyesi A. Yasin TOMAKİN, Arş. Gör. Mustafa YILDIZ, Arş. Gör. İsmet TUNÇ

Yayın Kurulu/Editorial Board

Doç. Dr. Hüseyin GÜNEŞ

Doç. Dr. İbrahim BAZ

Dr. Öğr. Üyesi Abdurrahim AYĞAN

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet GÜL

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ÖZDEMİR

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Yasin TOMAKİN

Dr. Öğr. Üyesi Emin CENGİZ

Dr. Öğr. Üyesi Fatih KARATAŞ

Dr. Öğr. Üyesi Fevzi RENÇBER

Dr. Öğr. Üyesi M. Muhdi GÜNDÜZ

Dr. Öğr. Üyesi M. Şükrü ÖZKAN

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet BAĞIŞ

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Sait UZUNDAĞ

Dr. Öğr. Üyesi Nurullah AGİTOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi Yaşar ACAT

Arş. Gör. İsmet TUNÇ

Arş. Gör. Mustafa YILDIZ

Arş. Gör. Talip DEMİR

Öğr. Gör. Şehmus ÜLKER

Redaksiyon / Redaction

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Yasin TOMAKİN

Baskı/Publication

Grafik Tasarım: DÜZEY AJANS 0212 417 92 92

Baskı

İLBEY MATBAA

Basım Tarihi / Publishing Date

Aralık 2018 / December 2018

Yönetim Yeri/Administration Place

Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Mehmet Emin Acar Yerleşkesi, 73000 Merkez/Şırnak

Tel:+90 486 518 70 75 Faks: +90 486 518 70 76

e-mail: suifdergi@gmail.com

Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi hakemli bir dergi olup yılda üç sayı olarak yayımlanır. Yayın dili Türkçedir.
Dergide yayımlanan yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir. Yayımlanan yazıların bütün yayın hakları yayıncı kuruluşa
ait olup, izinsiz olarak kısmen veya tamamen basılamaz, çoğaltılamaz ve elektronik ortama aktarılamaz.

Usûlcülerde Hikmetle Ta'lîl*

İbrahim ÖZDEMİR**

Öz

İnsanı bireysel ve toplumsal hayatında ilgilendiren şer'î hükümlerin tümü açıkça naslarda yer almamaktadır. Bu hükümlerin büyük bir kısmı, başta Kur'an ve sünnet olmak üzere şer'î delillerden kaynaklanan birtakım istidlâli/ictihâdi delil ve/veya yöntemlerden elde edilmektedir. Bunların başında fikhî kıyasa temel teşkil eden ta'lîl yöntemi gelmektedir. Usûlcüler yolculuk ve hastalık gibi zâhir ve munzabıt/istikrarlı vasıflarla yapılan ta'lîl türünde ittifak etmişlerdir. Ancak bu vasıflarda genellikle içkin olan ve hükümlerin asıl gerekçelerini oluşturan meşakkat ve benzeri tikel hikmetler-le/maslahatlarla yapılan ta'lilde ihtilaf etmişlerdir. Hikmet ve maslahatların zaman, mekân, şahıs ve durum bakımından değişken ve esnek olması, usûlcülerin bu konudaki ihtilafına yol açan nedenlerin başında gelmektedir.

Anahtar kelimeler: Hikmet, ta'lîl, maslahat, illet, zâhir vasıf, münasebet.

Deduction with Reason According to Methodists

Abstract

All of the Islamic laws/terms which concern to human public and private life have not existed within the verses (of Holy Quran) and hadiths (nas) directly. Most of these terms are obtained from deductive/interpretive proofs which mainly originate from Islamic Law that is shaped by the Holy Quran and Sunnah. The method of deduction which establishes the foundation of the Canon law syllogism is the Foremost among these proofs and methods. The Methodists have agreed about the kind of deduction made by apparent and stable description like voyage and illness etc. However, they have faced with some controversies regarding the deduction made by the way of particular reasons/matters like trouble which are generally immanent in these qualifications and form the real justification of the provisions. Being variability and flexible of social time, space, individual and conditions in terms of reason and affairs have been the main conflict among Methodists.

Keywords: Reason, deduction, matter, cause, apparent, qualification, connection.

Makale gönderim tarihi: 06.05.2018, kabul tarihi: 07.09.2018.

* Bu makale, Fıkıh Usûlünde Ta'lîl Tartışmaları (IV-VIII. Asırlar) adlı çalışmamda yer alan ilgili bölümün yeniden düzenlenip genişletilmiş halidir.

** Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku A. B. D.
ORCID: 0000-0001-8119-1520.
ibrahimpalevi@hotmail.com

Atıf: Özdemir, İbrahim. "Usûlcülerde Hikmetle Ta'lîl". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/3 (Aralık 2018): 753-775.

Giriş

İslâm hayatın tüm alanlarında meydana gelen hâdise ve problemler için hüküm vaz'eder. Usûlcüler tarafından dile getirilen: "Her fiil (hâdise) için Kitab veya sünnette mutlaka bir hüküm vardır"¹ şeklindeki meşhur kaziye bu hususu ifade etmektedir. Şu var ki insanı ilgilendiren hükümlerin tümü, doğrudan naslarda zikredilmemektedir. Bilakis bu hükümlerin bir kısmı naslarda açıkça yer alırken, diğer bir kısmı ise dolaylı olarak (delâlet) yer almaktadır. Başta İmâm Şâfiî (ö. 204/820) olmak üzere usûlcüler tarafından dile getirilen: "Şer'î hükümler, nas ve delâlet olmak üzere iki yolla bilinir"² şeklindeki ifade bu hususu göstermektedir.

İnsanı ilgilendiren bütün hükümlerin naslarda açıkça yer alması, ilahî kudret açısından mümkün olsa da ilahî hikmet bakımından uygun görülmemiştir. Dolayısıyla insanı muhatap alan birçok hüküm, naslardan ve İslâm'ın temel maksat ve mesajlarından elde edilen birtakım icthâdî ve istidlâlî yöntemlere bırakılmıştır. Bunların başında bilinenden hareketle bilinmeyenin bilgisine ulaşmanın en önemli yollarından birini oluşturan kıyas yöntemi gelmektedir. İmâm Şâfiî tarafından telif edilen ilk usûl eseri olan *er-Risâle*'den bu yana kaleme alınan tüm usûl eserlerinde kıyasın yer alması onun bu özelliğinden kaynaklanmaktadır. Kıyas yöntemi/delili ise usûlcülerin, hükümleri naslardan elde etmek amacıyla başvurdukları ta'lîl yöntemine dayanmaktadır. Nitekim ta'lîl yöntemine başvurulmadan fikhî kıyasın sübut bulması ve herhangi bir meseleye tatbik edilmesi mümkün değildir. Usûlcülerin, ta'lîl kelimesinin kökenini oluşturan illete *kıyasın rüknü* adını vermeleri de bunu göstermektedir.

Usûlcüler tarafından kullanılan ta'lîl yöntemi kendi içinde iki ana kategoriye

1 Muhammed b. İdris eş-Şafiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (yy., ts.), 20; Alâüddin Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî, *Mizânü'l-Usûl fi Netâici'l-Ukûl*, thk. Muhammed Zeki Abdulber (Kahire: Mektebetu Dârü't-Türâs 1997), 601.

2 Şâfiî, *er-Risâle*, 19; Semerkandî, *Mizânü'l-Usûl*, 568, 601.

ayrılmaktadır. Bunlardan biri, zâhir ve munzabıt vasıflarla yapılan ta'lil şeklidir. Yolculuk, hastalık, hırsızlık, sarhoşluk, kızgınlık gibi hususlar bu tür vasıfların başta gelen örnekleridir. Usûlcüler temelde ta'lilin bu türünde ittifak etmişlerdir. Ta'lilin diğer kısmı ise zâhir ve munzabıt vasıflarda genellikle var olan ve hükmün asıl gerekçesini teşkil eden birtakım tikel hikmet ve maslahatlarla gerçekleşen ta'lil biçimidir. Usûlcüler bu ta'lil konusunda ihtilaf etmiş ve farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.

Çalışmamızda usûlcülerin ihtilafına konu olan ve son dönemlerde değişik meselelerle ilişkilendirilip sıklıkla gündeme getirilen hikmetle ta'lil konusu üzerinde durulacaktır. Burada usûlcülerin konuyla ilgili benimsedikleri yaklaşımlara yer verilecek, bu ta'lili kabul eden usûlcülerle etmeyenler tarafından başvuru deliller incelenecek ve bazı değerlendirmelere tabi tutulacaktır. Çalışmamızın son kısmında da hikmetle ta'lil konusunda vuku bulan ihtilafın arka planında yer alan bazı nedenlere temas edilecek ve bunlarla ilgili bazı mülahazalara yer verilecektir. Asıl konumuza geçmeden konunun anlaşılmasına zemin teşkil eden *hikmetle ta'lil* kavramına değinmekte fayda mülahaza edilmektedir.

1. Hikmet ile Ta'lil Kavramı

Usûlcüler hikmet terimini iki temel anlamda kullanmaktadırlar. Bunlardan biri, meşakkat örneğinde görüldüğü üzere, “Şer’î hükümlerin vaz’edilmesine uygun düşen veya bu hükümlerin vaz’edilmesini iktiza eden vasıftır.”³ Bu anlamın en yaygın örneği meşakkat ve ihtiyaç vasıflarıdır. Nitekim meşakkat namazı kısa kılmak, orucu ertelemek gibi birçok hüküm için münasip olan ve şer’î açıdan bu hükümleri beraberinde getiren bir vasıftır. İhtiyaç da aynı şekilde değişik hükümlere gerekçe kılınmaktadır. Hikmetin bu anlamı, vaz’edilen hükme uygun olması cihetiyle *münasib vasıf* adını alırken, hükümle yoluyla elde edilmesi cihetiyle de *maslahat ve menfaat* adlarını almaktadır.⁴

Hikmetin usûlcüler tarafından kullanılan diğer anlamı ise canın, malın korunması ve meşakkatin giderilmesi gibi örneklerde görüldüğü üzere, “Şer’î hükümlere terettüb eden menfaatin elde edilmesi veya mefsedetın giderilmesidir.”⁵ Bu anlam, usûlcüler tarafından: “Şer’î hükümlerle illetler arasında kurulan irtibattan meydana gelen maslahat veya mefsedet,”⁶ şeklinde ifade edildiği gibi, “Maslahatın elde edilmesi veya çoğaltılması, mefsedetın giderilmesi veya azaltılması,”⁷ biçiminde de ifade edilmektedir. Hikmetin bu manası için şu örnekleri de verebiliriz: Öl-

3 Ebü'l-'Ayneyn Bedrân, *Edilletu't-Teşrii'l-Muta'ârizâ* (İskenderiye: Müessesetu Şebabi'l-Câmiâ, 1985), 242-243.

4 Abdurrahman b. Muhammed eş-Şirbini, *Hâşiye alâ Şerhi Cem'i'l-Cevâmi'* (Mısır: Matbaatu Mustafa Muhammed, ts.), 2: 278-279.

5 Ahmed, b. Abdurrahman Hulûlû, *ed-Diyâü'l-Lâmi' fi şerhi Cem'i'l-Cevâmi'*, thk. Nadi Ferec Attar (Kahire: Merkezü İbni'l-Attar, 2004), 2: 317.

6 Şirbini, *Hâşiye*, 2: 278.

7 Mahallî, *Şerhu Cem'i'l-Cevâmi'* (Mısır: Matbaatü'l-Halebi, 1938), 2: 236.

dürme fiilinin haram kılınması canın korunmasını sağlamak içindir. Namazın iki rek'at şeklinde kısa kılınması ve orucun ertelenmesi gibi hükümlerin vaz'edilmesi meşakkatin giderilmesi veya kolaylığın sağlanması amaçlıdır. Zinanın haram kılınmasının hikmeti nesebin/neslin korunmasıdır. Dinden dönmenin haram kılınmasının faydası dinin muhafaza edilmesidir. Kırmızı ışıktaki durulmasının hikmeti can ve malın korunmasını sağlamaktır. Hikmetin bu manası genellikle *maslahat*, *menfaat* ve *maksad* gibi isimlerle de ifade edilmektedir. Binâenaleyh usûlcüler hikmet terimini bazen hükme münasib düşen vasıf anlamında kullanırken, bazen de hükümle varlık bulan maslahatın celbi veya mefsetetin def'i manasında kullanmaktadırlar. Ta'lîl kavramına gelince usûlcüler bu kavramı şer'î hükmün mezkûr iki anlamda kullanılan hikmetlerle gerekçelendirilmesi veya hükmün dayandığı illetin beyan edilmesi manasında kullanmaktadırlar.⁸

Hikmetin yukarıda zikredilen iki anlamı ile onu içeren ve birtakım zâhir ve munzabıt vasıflardan oluşan illet (mazinne) arasında güçlü bir münasebet bulunmaktadır. Zira sözü edilen zâhir vasıflar/illetler, hükmün gerçek sebebinin oluşturduğu tikel hikmetleri/maslahatları genelde barındırmaktadır. Örneğin, orucu erteleme hükmünü zâhir ve munzabıt bir vasıf olan sefer illetine bağlamak, yolculukta genellikle meşakkatin söz konusu olması nedeniyledir. Diğer bir ifadeyle, hükmü seferle ta'lîl etmek seferin gerçek illet olmasından değil, gerçek illet olan meşakkati içermesinden ileri gelmektedir.

İlletlerle hikmetler arasında münasebet var olduğu gibi, hikmetin bahsedilen iki anlamı arasında da münasebet vardır. Zira zâhir ve munzabıt vasıflar/illetler üzerinden hikmete bağlanan şer'î hükümler, hikmetin maslahat türünün tahakkukunu beraberinde getirdiği gibi, mefsetet türünün de giderilmesini beraberinde getirmektedir. Bu da illet ile hükümden kast edilen asıl şeyin, maslahatın elde edilmesi veya mefsetetin giderilmesi olduğunu ortaya koymaktadır. Hikmet teriminin usûlcüler tarafından *maslahatın celbi ve mefsetetin def'i* anlamında kullanılması da bu hususu göstermektedir. Binâenaleyh şer'î hükümler, görünürdeki gerekçelerini oluşturan zâhir ve munzabıt illetlere bağlandığı gibi, asıl gerekçelerini teşkil eden hikmetlere bağlanmaktadır. Hatta bu gerekçelere bağlanmalarının daha öncelikli olması lazım gelmektedir. Ancak usûlcüler, hükümlerin illetlere bağlanması konusunda ittifak ederken, hikmetlere bağlanması konusunda ihtilaf etmişlerdir. İşte, bu çalışmada usûlcülerin bu konudaki ihtilafları sonucu benimsedikleri yaklaşımlara ve bunların temellendirilmesinde yer verdikleri delillere yakından bakmaya çalışacağız.

8 Ta'lîl kavramının kullanıldığı anlamlar hakkında daha geniş bilgi için bkz. İbrahim Özdemir, *Fıkıh Usûlünde Ta'lîl Tartışmaları (Hicri IV-VIII. Asırlar)* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016), 331-335.

2. Hikmetle Ta'îlî Konusunda Başlıca Yaklaşımlar

Usûlcüler hikmetle ta'îlî konusunda üç temel yaklaşımı benimsemişlerdir: Bazı usûlcüler hikmetle ta'îlî mutlak olarak caiz görürken, bazıları bu ta'îlî mutlak olarak caiz görmemektedir. Bir kısım usûlcüler ise açık ve munzabıt hikmetle ta'îlî caiz görüp gizli ve değişken olan hikmetle ta'îlî caiz görmemektedir.⁹ Hikmetle ta'îlî konusunda öne çıkan bu yaklaşımları ve bunların temellendirilmesinde usûlcüler tarafından başvurulan delilleri şöyle ifade edip değerlendirmemiz mümkündür:

Hikmetle ta'îlî konusunda usûlcüler arasında meydana gelen ihtilaf, illet-hikmet ayrımının yapıldığı tarihten bu yana devam etmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla istilâhî anlamda illet-hikmet ayrımını ilk defa açıkça yapan usûlcü Ebu'l-Hasen el-Kerhîdir (ö.340/952). Kerhî şer'î hükümlerin mûcib illetlere bağlanması gerektiğini söylemekte ve mûcib olmayan hikmetle ta'îlî caiz görmemektedir.¹⁰ Hikmetle birlikte maslahat kavramına yer veren ilk usûlcü olan Cessâs (ö. 370/981) da hocası Kerhî gibi hikmetle ta'îlî kabul etmemektedir.¹¹ Ancak her iki Hanefî usûlcü birbirinden farklı delillere dayanmaktadır. Zira Kerhî'nin ifadelerinden anlaşılın delil, hikmetin nakza uğramasıdır/her yerde geçerli olmamasıdır.¹² Cessâs'ın dayandığı delil ise hikmetin/maslahatın akıl yoluyla idrak edilememesidir. Diğer bir ifadeyle zâhir olmamasıdır.¹³ Zâhir olmayan bir şeyin kıyasa temel teşkil etmesi ise mümkün değildir. Bu iki usûlcüyü takip eden diğer Hanefî usûlcüler de hikmetle ta'îlî kabul etmemekte ve aşağı yukarı aynı gerekçelere başvurumaktadırlar.¹⁴ Hanefî usûlcülerin dayandıkları ortak temel delil şudur: Hikmetle ta'îlî itikadî bir konumu hâizdir. İtikadî konularda ise tümel açıdan birtakım hikmetler kabul edilse bile tafsile gidilemez. Zira akıl bu konuda yeterli değildir.¹⁵

Bâkullânî (ö.403/1013), Cessâs gibi hikmetle/maslahatla ta'îlî caiz görmemektedir. O, bu konuda şöyle demektedir: “Şâri'in lafızlarını maslahatlara (hikmet) bina etmek caiz değildir. Zira hak mezhebe göre şer'î hükümler maslahatlara mebnî değildir. (maslahatlarla ta'îlî edilmez).”¹⁶ Bakullânî'nin bu sözü, yer aldığı bağ-

9 Bkz. Fahrüddin Muhammed b. Ömer er-Râzî, *el-Mahsûl fî İlmi'l-Usûl*, thk. Taha Câbir el-Alavânî (Kahire: Dârü's-Selâm, 2011), 3: 1323; Seyfüddin, Ali b. Muhammed el-Âmidî, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, thk. Abdürrezzâk Afifî (yy.: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403), 3: 202.

10 Bkz. Ebu'l-Hasen el-Kerhî, *el-Usûl (Tesisu'n-Nazar ile birlikte)*, thk. Mustafa Kubbanî (İstanbul: Eda Neşriyat, 1990), 172.

11 Bkz. Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *el-Fusûl fî'l-Usûl*, thk. Uceyl en- Neşemî (Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf veş-Şuûnî'l-İslâmiyye, 1994), 4: 140.

12 Bkz. Kerhî, *el-Usûl*, 172.

13 Bkz. Cessâs, *el-Fusûl*, 4: 140.

14 Bkz. Ebû Zeyd Ubeydullah b. Ömer ed-Debûsî, *Takvîmü'l-Edille fî Usûli'l-Fıkh*, thk. Halil Mîs (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 281; Ebû Bekr Ahmed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, thk. Ebû'l-Vefâ Afğânî (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 2: 120.

15 Bkz. Semerkandî, *Mizânü'l-Usûl*, 601; Alâüddin b. Ahmed b. Muhammed Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfu'l-Esrâr (Usûlü'l-Pezdevî ile birlikte)* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 3: 318.

16 İmâmü'l-Haremeyn Abdilmelik b. Abdillah el-Cüveynî, *et-Telhis fî Usûli'l-Fıkh*, thk. Abdullah Nibâli ve Şebbir Ahmed (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2007), 3: 2.

lamdan da anlaşıldığı gibi şer'î hükümlerin gerçekte birtakım maslahatları içermediği anlamına gelmemektedir. Bilakis bu ifade, mezkûr hükümlerin muayyen maslahatlarla/hikmetlerle usulî anlamda ta'lîl edilmeyeceğine delâlet etmektedir. Nitekim Bâkullânî'nin bu ifadesinin yer aldığı bağlama bakıldığında onun, nas-ın kıyas yöntemiyle genelleştirilmesini caiz görmediği ve bu nas-ın âmm olsun has olsun mücebiyle yetinmek gerektiği görüşünde olduğu görülür. Bu da ifade edildiği üzere onun, cüzî anlamdaki maslahat ve hikmetlerle ta'lîlin caiz olmadığı görüşünde olduğunu göstermektedir.

Bâkullânî mezkûr ifadesiyle kıyasta geçerli olan illet ve hikmetlerin aklî yöntemlerle değil, şer'î yollarla ispat edilmesi veya şer'î asıllara dayanması gerektiğini söylemektedir. Bâkullânî bu hususta şu ifadelerle yer vermektedir: "Şer'î emâre ve illetlere bina edilen bütün hükümler şer'î olup akıl yoluyla değil, semî yoluyla sabit olmaktadır. Zira akıl, ne ibadetlerle ne de akitlerle ilgili bir hükmü gerekli kılar."¹⁷ Bâkullânî'nin bu konudaki görüşlerini özetle şöyle ifade edebiliriz: Naslar illet ve anlamları/maslahat ve gerekçeleri kuşattığından bu illet ve anlamlar naslar yoluyla Şâri'in koymuş olduğu kurallara hasredilmiştir. Binaenaleyh illet ve anlamlar birtakım asıllara dayanmadığı takdirde kontrol altına alınamaz, iş çıkırından çıkar ve şeriat rey ve hikmet sahiplerinin kişisel görüşlerine bırakılmış olur ve böylece akıl sahipleri, peygamberler konumuna geçer. Oysa insanların kendi akıllarıyla öngördükleri şeyler şer'e nispet edilemez. Bu durum aynı zamanda şeriatın iptaline yol açacağı gibi, her kesin kendi görüşüyle amel etmesine de yol açabilmektedir. Sonra bu durum zaman, mekân ve toplumun değişmesiyle birlikte değişikliğe uğramaktadır. Bu da ilk neslin yolundan sapmaktan başka bir şey değildir.¹⁸ Bâkullânî'nin maslahatla ta'lîle cevaz vermemesinin diğer bir delili de maslahatın şahsa, zamana ve mekâna göre değişkenlik arz etmesidir ki bu şeriatın değişmesini ve Şâri' tarafından vazedilmeyen farklı bir şeriatın söz konusu olabilesini beraberinde getirmektedir.¹⁹ Bâkullânî sözünü ettiği bu kaygılardan ötürü tikel hikmet ve maslahatla ta'lîle cevaz vermemektedir. Ancak onun yukarıda beyan edilen ifadeleri şer'î hükümlerin gerçekte birtakım maslahatları içermediği anlamına da gelmemektedir.

Cüveynî (ö.478/1085) Bakullânî'nin aksine şer'î emârelerin (istinbat yoluyla elde edilen münasib vasıfların) bazı maslahatlardan oluştuğunu ve hükümlerini iktiza ettiğini/hükümlere taalluk ettiğini söylemektedir.²⁰ Bu, Cüveynî'nin maslahatlarla/hikmetlerle ta'lîlin mümkün hatta vaki olduğu görüşünde olduğunu göstermektedir. Nitekim Cüveynî istislâh anlamında kullandığı *istidlâl* ile ilgili dile

17 Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bakullânî, *et-Takrib ve'l-İrşâd*, thk. Abdülhamid Ebû Züneyd (Beirut: Müessesetu'r-Risâle, 1998), 1: 223.

18 Bkz. İmâmü'l-Haremeyn Abdilmelik b. Abdillâh el-Cüveynî, *el-Burhân fî Usûlil-Fıkh*, thk. Abdülazîm Dîb (Mısır: Dârü'l-Vefâ, 2012), 2: 635.

19 Bkz. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Menhûl min Ta'lîkâtil-Usûl*, thk. Muhammed Hasen Heytu (Beirut: Dârü'l-Fıkr, 1998), 456.

20 Cüveynî, *el-Burhân*, 2: 491.

getirdiği: “İstidlâl, hükümle münasip olan, bu münasebeti akıl tarafından idrak edilen ve hakkında üzerinde ittifak edilen aslî ve cüzî bir delil bulunmayan manadır. Şer’î ta’lîl bu anlamda cari olmaktadır,”²¹ şeklindeki ifadeleriyle şer’î hükümlerin maslahatlarla ta’lîl edildiğini açıkça ifade etmektedir.

Cüveynî’nin yukarıda yer verilen ilk ifadeleri muayyen bir asla dayanan ve istinbat yoluyla elde edilen maslahatları ilgilendirirken, ikinci ifadeleri muayyen bir asla dayanmayan mürsel maslahatları ilgilendirmektedir. Bu ise şer’î hükümlerin her iki maslahat türüyle ta’lîl edilmesinin caiz olduğunu beraberinde getirmektedir. Bâkîllânî’nin yukarıdaki ifadelerinden de anlaşıldığına göre, Cüveynî öncesi dönemlerde yaşayan usûlcülerin geneli hikmetle ta’lîl konusuna olumlu bakmamışlardır. Bu usûlcüleri hikmetle ta’lîl işlemine cevaz vermektен alıkoyan nedenler üzerinde aşağıda durulacaktır. Burada şunu belirtmemiz gerekir ki Cüveynî öncesi usûlcülerin hatta diğer usûlcülerin de bu ta’lîle olumsuz bakmaları daha çok nazarî anlamda kalmaktadır. Zira usûlcüler pratikte zaman zaman bu ta’lîle başvurmuşlardır. İleride bu konuya ilişkin bazı örneklere yer verilecektir.

Usûlcüler arasında ilk defa hikmetle ta’lîli açıkça benimseyen ve bu ta’lîli temellendirip örneklendiren usûlcünün Cüveynî olduğunu söylememiz mümkündür. Cüveynî hikmetle ta’lîl görüşünü *münasebet* yöntemine dayanarak temellendirmeye çalışmaktadır. O, münasebet yöntemini izah sadedinde şu ifadelerle yer vermektedir: “Biz, sahâbenin şer’î hükümleri zann-ı gâlib ile bildikleri birtakım şer’î maslahatlarla ta’lîl ettiklerini biliyoruz. Sahâbenin dayandıkları bu maslahatlar, aklın şer’î hükümlere nazar etmekle idrak edebildiği birtakım maslahatlardır. Şeriat bunların muteber olduğuna şahitlik etmektedir.”²² Hikmetle ta’lîl konusunu bu ifadeleriyle temellendirmeye çalışan Cüveynî, konuyla ilgili iki önemli hususa yer vermektedir. Bunlardan biri şudur: Şer’î hükümlerde içkin olan maslahatların ne zaman veya nasıl ortaya çıkacakları ve ne tür hükümlerde maslahata dayalı bir kıyasa gidilebileceğini ortaya koymak. Cüveynî, şer’î usullerin/delillerin taksimi sadedinde ve makâsîd bölümünde bu hususla ilgili detaylı bilgilere yer vermektedir.²³ O, bunu yapmakla adeta hikmetle ta’lîli kabul etmeyen usûlcülerin ileri sürdükleri *maslahatlar zâhir değildir. Bu nedenle kıyasa temel teşkil etmez* şeklindeki gerekçelerine cevap vermektedir. İkinci husus da şudur: Hikmetle ta’lîl konusunda kıyasa esas kılınan maslahatların, ta’lîl yoluyla başka yerlere taşınmamasına (ta’dîye edilmemesine) dikkat çekmek. Cüveynî’ye göre bir konuda hükmün muteber bir maslahata/hikmete bağlandığı sabit olmuşsa, aynı hükmü fer’î bir meseleye vermek istediğimizde aynı maslahatı/hikmeti gözetmemiz gerekmektedir. Dolayısıyla asıl hikmete benzeyen diğer bir hikmete uygun olan farklı bir hükmü takdir edemeyiz. Zira bu husus hikmetin çerçevesi dışına çıkılmasına ve böylece

21 Cüveynî, *el-Burhân*, 2: 634.

22 Cüveynî, *el-Burhân*, 2: 584. Bu konuda ayrıca bkz. 2: 487, 787 ,687-686.

23 Bkz. Cüveynî, *el-Burhân*, 2: 602-626.

hükümlerde dağınıklık ve karışıklığa yol açacaktır.²⁴ Cüveynî bu hususu şöyle bir örnekle izah etmektedir: “Değer taşıyan mallar el kesme cezasının konulmasıyla korunup sahiplerinin istifadelerine hasredilmiştir. Böylece izinsiz olarak başkalarına ait olan mallara dadanmak isteyenler caydırılmıştır. Kadınlara yapılan ve zinaya varmayan birtakım sarkıntılıklar ise zina cezasıyla değil, malî veya diğer birtakım cezalarla cezalandırılmalıdır.”²⁵

Cüveynî hikmet ve maslahatla ta'lîli kabul etmekle birlikte her türden hikmet ve maslahatı kabul etmemektedir. O bu konuda şu ifadelere yer vermektedir:

Bize göre (hükmü) her türlü maslahata/hikmete bağlamak caiz değildir. Hiçbir bilgin de bunu caiz görmemektedir. İmam Mâlik'in (ö.179/795) bunu caiz gördüğünü zannedenler yanılıyorlar. Zira Mâlik, sahâbe fetvalarını dayanak kabul etmiş, yeni hâdiseleri bunlara benzetmiş ve bu fetvaları temel alarak görüşünü beyan etmiştir. Dolayısıyla İmam Mâlik maslahat konusunda kayıtlardan bağımsız bir şekilde hareketetmemiştir.²⁶

Cüveynî, yukarıda yer verilen ifadelerinin de gösterdiği gibi, her hikmetle/maslahatla değil şer'î bir asla dayanan, akıl tarafından kavranabilen, nakze uğramayan ve şer'î delillerle çelişmeyen hikmetlerle ta'lîli caiz görmektedir.²⁷ Nitekim kıyasa temel teşkil eden ve illetin yerini tutan da bu nitelikleri taşıyan tikel hikmetlerdir.

Cüveynî'nin çağdaşı olan Sem'ânî (ö.489/1096) hikmetle ta'lîle şiddetle karşı çıkmakta ve mecrayı tekrar Cüveynî öncesi döneme çevirmeye çalışmaktadır. Sem'ânî şer'î hükümlerin hikmet ve faydalara değil, sebeplere/illetlere bağlı olduğunu ifade etmektedir. O, buradan hareketle kısasın caydırıcılığa değil, öldürmeye; alış-verişin ihtiyaca değil, temlike bağlı olduğunu söylemektedir.²⁸ Sem'ânî bu meyanda şunları söylemektedir:

Kısas hükmü öldürme sebebiyledir ve caydırıcılık hikmetini içerir. Bir şeye sahip olmak temlik sebebiyledir ve ihtiyaçları giderme hikmetini barındırır. Ancak kısasın vücûbunu caydırıcılıkla ve mülkiyetin caiz oluşunu da ihtiyaçla ta'lîl etmemiz zordur. Bunun nedeni de şudur: Şer'î hükümler hikmet ve faydalarıyla değil, sebepleriyle varlık bulur. Biz şunu da kesin olarak biliyoruz ki şer'î hükümler birtakım fayda ve hikmetleri içermektedir. Ancak biz şer'î hükümleri bunlarla ta'lîl etmeyiz. Bu şuna benzer: İbadetler sevap illetiyle ta'lîl edilmez; ancak sevabı vardır.²⁹

Sem'ânî'nin, “Şer'î hükümler hikmet ve faydalarıyla değil, sebepleriyle varlık

24 Bkz. Cüveynî, *el-Burhân*, 2: 596.

25 Cüveynî, *el-Burhân*, 2: 696.

26 Cüveynî, *el-Burhân*, 2: 786.

27 Bkz. Cüveynî, *el-Burhân*, 2: 886.

28 Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed es-Sem'ânî, *Kavâti'ü'l-Edille fi Usûli'l-Fıkh*, thk. Muhammed Hasen (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye 1999), 2: 178.

29 Sem'ânî, *Kavâti'ü'l-Edille*, 2: 178.

bulur,” şeklindeki ifadesi tikel anlamdaki hikmet ve maslahatları ilgilendirirken, “Biz şunu da kesin olarak biliyoruz ki şer‘î hükümler birtakım fayda ve hikmetleri içermektedir,” biçimindeki ifadesi de mutlak anlamlı hikmet ve maslahatları konu edinen gâî-usûlî ta'lîli ilgilendirmektedir.

Hikmetle ta'lîl konusunda iki görüşten bahseden İmam Gazzâlî (ö.505/1111) bu konuda hocası Cüveynî'ye tabi olmakla kalmamış, bu konuya derinlik kazandırmaya çalışmıştır. Gazzâlî ta'lîl konusunda *münasib vasıf* (munzabıt) kavramı ile *hikmet* kavramını birbirinden tefrik etmiştir. O, hikmeti nassta yer alan illeti illet kılan gerçek vasıf olarak gördüğü gibi, hükme terettüp eden maslahat olarak da görmektedir. Buna karşın zâhir ve munzabıt vasfı, nassta yer alan hükmün illeti olarak görmektedir. Diğer bir ifadeyle, Gazzâlî hikmetle ta'lîli, hükmün menâtına dair bir tenkîh/ayıklama işlemi olarak görürken, münasib vasfı/zâhir vasfı hükmün menâtına dair bir istinbat işlemi olarak görmektedir. Binaenaleyh Gazzâlî'ye göre sebeplerin ta'lîlinde sebeplere yönelik bir değişme söz konusu olabilirken, hükümlerin ta'lîlinde hükümlere yönelik bir değişme söz konusu değildir.³⁰

Gazzâlî hikmetle ta'lîl konusunda diğer usûlcülerden temelde şu iki noktada ayrılmaktadır: Usûlcüler salt hikmetle ta'lîli var saymakta ve bu ta'lîli zâhir ve munzabıt vasıfla yapılan ta'lîlin mukabili (kasîmi) olarak görmektedirler. Bu da şu anlama gelmektedir: Zâhir ve munzabıt vasıfla gerçekleşen hikmetle ta'lîli benimseyenler, salt hikmetle (münasib vasıfla) ta'lîlin varlığını tasavvur etmezler. Buna mukabil Gazzâlî hikmetle ta'lîli hep munzabıt vasıfla birlikte tasavvur etmektedir. Ona göre munzabıt vasıf olmadan hikmetle ta'lîl de olmaz. Usûlcüler hikmetle ta'lîl ile münasib vasfı birbirinden ayırmamaktadırlar. Gazzâlî ise bu ikisini birbirinden ayırmaktadır. Çünkü ona göre münasib vasıfla (munzabıt) ta'lîl doğrudan hükümlerin ta'lîli iken, hikmetle ta'lîl sebeplerin ta'lîlidir.³¹ Gazzâlî bu nazarı bilgileri şu iki örnekle izah etmeye çalışmaktadır:

Şâri': 'Ben içkiyi haram kıldım' dese burada vaz edilen yeni bir hüküm vardır. Dolayısıyla bu hükmün illetinin ne olduğu araştırılır ve denilir ki: İçki hangi anlamdan/illetten ötürü haram kılındı? Aynı şekilde Şâri': Hırsızın elini kesin dese. Şâri': Hırsızlığı el kesme cezası için illet kıldı denilir ve şu soru sorulur: Şâri' hangi illetten ötürü hırsızlığı, el kesmeyi gerektiren bir sebep kıldı? İşte tam da burada hükmün ta'lîli ile sebebin ta'lîli arasındaki fark ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki; hükmün ta'lîli, hükmü olduğu yerden başka bir yere taşımaktadır. Bu taşıma işlemi şöyle ifade ederiz: Şâri' içkiyi haram kılmıştır. İçki hükmün mahallidir. Biz burada hükmün menâtını/illetini ararız. Bu illetin içkideki şiddet veya sarhoşluk vasfı olduğu ortaya çıkınca, aynı hükmü bu illetin bulunduğu biraya (nebiz) da taşıyıp

30 Bkz. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Şifâü'l-Ğalîl fî Beyâni's-Sebehi ve'l-Muhîl ve Mesâliki't-Ta'lîl*, thk. Hamed Kubeyşi (Bağdat: Matbaatü'l-İrşâd, 1390), 60- 61, 604, 613-615.

31 Bkz. Gazzâlî, *Şifâü'l-Ğalîl*, 60-61, 603-604.

birayı, haramlık hükmünde içkiye ilhak ederiz ve içkinin herhangi bir durumunu dadeğiştirmeyiz.³²

Sebeplerin ta'liline gelince sebepler değışmektedir. Ancak hükümler değışmez. Zira asla verilen hükmün aynısı fer'è de verilmektedir. Gazzâlî'nin bu konudaki görüşlerini şöyle ifade etmemiz mümkündür: Şer'î hükmün bir sebebi tespit edilir. Sonra aynı hükmün, bu sebebin olmadığı bir yerde var olduğu ortaya çıkarsa, işte burada önce sebep olduğu söylenen şey, sebep olmaktan çıkar ve ilk söz nakzedilmiş olur. Örneğin, kefaret konusunda yeme içmeyi cinsel birleşmeye ilhak ettiğimizde, kefaret sebebinin cinsel birleşme değil, ondan daha genel olan orucu bozma (iftar) fiili olduğunu söylemiş oluruz. Bu işlemde eski sebep yeni bir sebeple değışmiş olmaktadır. Bu örneğin hükme ait bir ta'lîl olabilmesi için, cinsel birleşme illetini değıştirmeden aynı hükmü taşıyan bir fiili ona ilhak etmek gerekir.³³ Gazzâlî hikmetle ta'lîl konusundaki görüşüne açıklık getiren şu ifadelere yer vermektedir:

Şer'î açıdan sabit olan iki çeşit hüküm vardır. Biri, sebepleri hükümlere illet kılmaktır. Örneğin, zinayı haddin, cinsel birleşmeyi kefaretin ve hırsızlığı el kesmenin mücibi kılmak gibi. Şeriat tarafından sebep kılındığı bilinen tüm sebepler de böyledir. İkincisi ise herhangi bir sebebe bağlanmaksızın doğrudan ispat edilen hükümlerdir. Her iki hüküm türü de geçişken illetleri ortaya çıkınca ta'lile ve başka yere taşınmaya kabildir.³⁴

Görüldüğü gibi Gazzâlî, zâhir illetle yapılan ta'lille hükmün ta'diye edilmesini mümkün gördüğü gibi, hikmetle yapılan ta'lille de hükmün ta'diye edilmesini mümkün görmektedir. Diğer bir ifadeyle Gazzâlî, kıyasta hem illeti hem hikmeti birleştirici vasıf olarak kabul etmektedir.

Gazzâlî, hikmetle ta'lîl ile ilgili verdiği örneklerden hareketle muhatap tarafından kendisine yöneltilen: "Bizim hikmetten kastımız öldürme, recmetme ve el kesme gibi cezalardaki *caydırcılık* anlamıdır. Zira *caydırcılık* hükmün hikmeti ve semeresidir, illeti değildir. Nitekim caydırcılık cezanın uygulanması durumunda hâsıl olur. Bir şeye terettüb eden/ondan sonra varlık bulan husus ise onun illeti olmaya elverişli değildir. Çünkü illet varlıkta ma'lûl ile birlikte olsa da konum açısından ma'lûle mukaddemdir. Bu nedenle ikisi arasında bir gecikme düşünülmez" şeklindeki bir itiraza şöyle cevap vermektedir:

Öldürmek fiilini kısasın vücûbuna sebep kılmanın illeti, caydırcılığa olan ihtiyaçtır. Biz kısasın, öldürme fiiliyle vâcib olduğunu veya bu fiilin kısasın illeti olduğunu inkâr etmiyoruz. Ancak şunu söylüyoruz: Öldürme fiilinin, kısasın vâcib olmasına sebep kılınmasının nedeni bu fiilden caydırmaya olan ihtiyaçtır. Zira

32 Bkz. Gazzâlî, *Şifâü'l-Ğalil*, 60-61, 603-604.

33 Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Gazzâlî, *el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl*, thk. Muhammed Süleyman Aşkar (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1997), 2: 352.

34 Gazzâlî, *Şifâü'l-Ğalil*, 603.

bu fiilde bozgunculuk ve canların kaybı söz konusudur. Kastedilen ise bu değil, canların bekasıdır. Bu ihtiyaç da sebebe mukaddemdir. Dolayısıyla mezkûr ihtiyaç bu sebebe bâis bir gerekçe/hikmet olmak için uygundur. Nitekim bizim hikmet ve muhîl manadan kastımız da hükmün vaz edilmesine sevk eden şeydir. Bu tıpkı: *Havasının kirlı olmasından ötürü memleketten ayrıldım* cümlesinde yer alan illete benzer. Zira kirlilik, ayrılmak fiiline takaddüm eden bâis ve muharrik bir illettir.³⁵

Gazzâlî başka bir yerde bu anlamı şöyle ifade etmektedir: “Hikmetten kastımız münasib ve muhîl maslahattır.”³⁶ Gazzâlî, yukarıdaki ifadelerinde de görüldüğü gibi hikmetle ta'îli kabul etmektedir.

Gazzâlî'yi Râzî (ö.606/1210), *et-Tahsîl* sahibi Urmevî (ö.653/1255) ve Beydâvî (ö.685/1286) gibi usûlcüler takib etmiş ve hikmetle ta'îlin caiz olduğuna hükmetmişlerdir.³⁷ Karâfî (ö. 684/1285) Gazzâlî'nin bahsettiği iki görüşe yer vermekle birlikte bu görüşler arasında herhangi bir tercihte bulunmamıştır.³⁸ Bu usûlcülerden Râzî'nin ifadelerine yer vermekle iktifa etmek istiyoruz. Zira diğerleri genelde onun görüş ve söylemlerini tekrarlamışlardır. Hikmetle ta'îli mutlak olarak kabul eden Râzî bununla ilgili şu ifadelere yer vermektedir:

Hükmün gerçek illeti olan vasıf, zâhir ve munzabıt olursa onunla ta'îl caizdir. Fakihler ihtiyaç örneğinde görüldüğü gibi zâhir ve munzabıt bir konumda bulunmayan vasa hikmet adını vermektedirler. Bu nitelikteki hikmetle/vasıfla ta'îl konusunda ise ihtilaf söz konusudur. Ancak doğru olan bunun caiz olmasıdır.³⁹

Râzî, bu görüşünü birçok delille ispatlamaya çalışmaktadır. Yer verdiği delillerin en güçlüsü şöyledir: Hikmet (zâhir) illetin illet olmasını sağlayan hakikî illetidir. Bu nedenle hikmetin, hükmün illeti kılınması daha önceliklidir. Şöyle ki; hükme illet teşkil eden vasıf, bir menfaati içermeyen veya bir mefsedeti gidermeden hükümde tesir etmez. Zaten vafın illet olması da içerdiği bu hikmet nedeniyle. Öyle ki bir vasıfta var olduğu düşünülen özel hikmete dair bir bilgimiz olmasaydı illetten bahsetmemiz mümkün olmazdı. Zira bilinmeyen bir hikmetle herhangi bir vasfı illet kılmanız mümkün değildir. Vafın dayandığı hikmetin bilinmesi halinde ise vasıf değil, hikmet müessir olur. Dolayısıyla hükmün, bilinen ve müessir olan hikmete nispet edilmesi (bağlanması), gerçek anlamda müessir olmayan vasa/illete nispetinden daha önceliklidir.⁴⁰ Râzî bu istidlâlde hikmetle ta'îlin caiz hatta öncelikli olduğunu açıkça savunmaktadır.

35 Bkz. Gazzâlî, *Şifâü'l-Ğalîl*, 614-615.

36 Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2: 333.

37 Bkz. Râzî, *el-Mahsûl*, 3: 1323; Sirâcüddîn Mahmûd b. Ebi Bekr el-Urmevî, *et-Tahsîl mine'l-Mahsûl*, thk. Abdülhamid Ebü Züneyd (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1988), 2: 224; Nâsîrüddîn Ebü Said Abdullah b. Ömer el-Beydâvî, *Minhâcü'l-Vusûl ilâ İlmi'l-Usûl*, thk. Şa'bân Muhammed İsmâil (Beyrut Dâru İbn Hazm, 2008), 217.

38 Bkz. Karâfî, *Şerhu Tenkihi'l-Fusûl*, 604.

39 Râzî, *el-Mahsûl*, III, 1323.

40 Bkz. Râzî, *el-Mahsûl*, III, 1323-1327.

Râzî'den sonra gelen Âmidî (ö.631/1233), hikmetle ta'lîl konusunda benim-senen iki mutlak görüşten birini değil, bu görüşlere ilave ettiği farklı bir görüşü tercih etmektedir. Âmidî'nin tercih ettiği bu görüşü şöyle ifade edebiliriz: Hikmet zâhir ve munzabıt olursa onunla ta'lîl caizdir; aksi takdirde caiz değildir.⁴¹ İbn Hâ-cib (ö.646/1248), İcî (ö.756/1355) ve Şâtıbî (ö.790/1388) de Âmidî'yle aynı görüşü paylaşmaktadırlar.⁴²

Hanbelî usûlcülere gelince onlar hikmetle ta'lîli mutlak olarak kabul etmekte-dirler. Bu nedenledir ki onlar hikmetin munzabıt olup olmadığına bakmazlar. İbn Kudâme (ö.620/1223) bu konuda şu ifadelere yer vermektedir:

Biz hükmü hikmetle ta'lîl eder ve hikmetin ta'diye etmesiyle birlikte hükmü de ta'diye ederiz. Örneğin: 'Hiç kimse kızgın olduğu halde iki kişi arasında hükmet-mesin'⁴³ mealindeki hadiste kızgınlık hükme sebep kılınmıştır. Kızgınlığın, hü-küm verme fiilinden kaçınmanın sebebi kılınması, onun insan aklını etkilemesi ve sağlıklı düşünmesine engel olması nedeniyle. Aynı şey aşırı açlık ve susuzluk için de geçerlidir. Dolayısıyla bu iki hususu kızgınlığa kıyas ederiz.⁴⁴

İbn Kudâme hikmetle ta'lîl konusunda başka örneklerle de yer vermektedir.⁴⁵

Hikmetle ta'lîl konusuyla ilgili yukarıda yer verilen yaklaşımlara bakıldığında bir çok usûlcünün bu ta'lîl türünü kabul etmediği görülür. Hikmetle ta'lîli kabul etmeyen usûlcülerin başvurdukları temel delili şöyle ifade edebiliriz: İletten mak-sat şer'î hükmün bilinmesidir. Dolayısıyla illetin zâhir ve istikrarlı olması gerekir. Bir başta ifadeyle illetin zamana, mekâna, şahsa ve duruma göre değişiklik arz eden bir esneklik ve kayganlık taşımaması gerekmektedir. Aksi halde hikmetle ta'lîle konu olan her örnek karşıt bir itiraza maruz kalabilmektedir. Nitekim hik-metle ta'lîlin gerçekleştiği tikel meselelerde müctehidlerin birbirine yönelttikleri itirazlar ve farklı görüşler söz konusu olabilmektedir. Bu da hikmetin değişken bir yapıya sahip olmasından ileri gelmektedir. Zâhir illette söz konusu olan somut ve istikrarlı nitelikler hikmette/maslahatta var olmadığından veya bu nitelikler her zaman hikmette bulunmadığından hikmetle ta'lîl caiz görülmemiştir.

Hikmetle ta'lîli kabul etmeyen usûlcülerin dayandıkları diğer önemli bir delil de Şâri'in, hükmü hikmet yerine illete bağlamasıdır. Bu usûlcülere göre hükmün hikmete bağlanmadığı hususu istikrâ yöntemiyle sabittir. Nitekim hikmetle ta'lîl caiz olsaydı Şâri' hikmeti barındırmayan illetleri itibara almazdı. Çünkü asıl illet

41 Âmidî, *el-İhkâm*, III, 202.

42 Bkz. Ebû Amr Cemâlüddin Osmân b. Ömer İbnü'l-Hâcib, *Münthe'el-Vusûl ve'l-Emel fi İlme'yl-Usûl ve'l-Ce-del* (Mısır: Matbaatu's-Sa'ade, 1326), 124; İcî, *Şerhu'l-Adud alâ Muhtasari'l-Münthehâ (Teftâzânî, Seyyid Şerif, Cizânî) hâşiyeleri ile birlikte* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 3: 320; Ebû İshak İbrâhim b. Musa eş-Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, thk. M. Abdullah Dıraz (Beyrut: Dârü'l-Mâ'rife, ts.), 2: 311.

43 Müslim, "Akdiye", 16.

44 Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed ibn Kudâme, *Ravzatu'n-Nâzir ve Cünnetü'l-Münâzir (Nüzhetü'l-Hâtır ile birlikte)* (yy.: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, ts.), 2: 297.

45 Bkz. İbn Kudâme, *Ravzatu'n-Nâzir*, 2: 297.

(meinne) konumunda bulunan hikmetin varlığı karşısında, zann-i gâiple hikmeti taşıdığı (*mazinne*) düşünülen illetin hükme medar kılınmaması gerekirdi. Hükümün birçok yerde hikmeti barındırmayan illetlere bağlanması da bu hususu göstermektedir.

Mezkûr usûlcüler hikmetle ta'lilin caiz olmadığını gösteren birçok örneğe yer vermektedirler. Bunlardan bazıları şunlardır: Naslarda belirtilen şartları taşıyan bir yolculukta bulunan kişinin Ramazan orucunu ertelemesi ittifakla caizdir. Bu hükmün illeti yolculuktur. Bu hükmün hikmeti ise meşakkatin giderilmesidir. Bazı yolculuklarda meşakkat olmasa bile bu hüküm yine geçerlidir.⁴⁶ Buna mukabil fırıncılık, demircilik vb. ağır işlerde çalışanlarda görüldüğü gibi yolcu olmayan kişiler ikamet mahallinde ciddi meşakkatler içinde bulunsalar da orucu ertelemeleri veya dört rek'atlı namazları iki rek'at halinde kılmaları caiz değildir. Zira bu durumda hikmet söz konusu olsa da illet (sefer) söz konusu değildir.

Satılan bir arazide ortak olan (şerik) veya bu araziyle bitişik bir araziye sahip bulunan (komşu) kişiler, satılan bu araziye şuf'a (ön alım hakkı) yoluyla alma hakkına sahiptirler. Bu hükmün illeti ortaklık ve/veya komşuluktur. Bu kişilerin arazinin satılması nedeniyle herhangi bir zarar görmeleri söz konusu olmasa bile mezkûr iki illetten dolayı onlar bu hakka sahiptirler. Buna karşılık ortaklığı veya komşuluğu bulunmayan kişi, sözü edilen arazinin satılmasından dolayı zarar görse bile mezkûr hakka sahip değildir. Çünkü bu durumda her ne kadar hikmet (zarar görme) söz konusu olsa da illet (ortaklık veya komşuluk) mevcut değildir. Bu da şer'î hükümlerin hikmetlere değil, illetlere bağlı olduğunu/bağlı olması gerektiğini göstermektedir. "Şer'î hükümler varlıkta ve yoklukta hikmetlerle değil, illetlerle birlikte deveren eder,"⁴⁷ delili de bu hususu ifade etmektedir.

Kur'an ve sünnete bakıldığında ise bazı ayet ve hadislerde şer'î hükümlerin birtakım hikmetlerle (maslahat, mefseted) ta'lil edildiği görülür. Başka bir anlamıyla, çoğu usûlcüler tarafından caiz görülmeyen hikmetle ta'lil bazı naslarda yer almaktadır. Bu naslardan bazıları şunlardır:

1. "Şeytan içki ve kumar yoluyla aranızda düşmanlık ve kin sokmak; sizi Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister..." (el-Mâide 5/91). Yüce Allah bu ayette içkiden kaçınmayı, içki içmek fiilinin yol açacağı bazı dinî ve sosyal zararlarla ta'lil etmektedir.

2. "...Zeyd o kadından ilişğini kesince biz onu sana nikâhladık ki evlatlıkları, karılarıyla ilişkilerini kestiklerinde (o kadınlarla evlenmek isterlerse) müminlere bir güçlük olmasın" (el-Ahzâb 33/37). Yüce Yaratıcı bu ayette, daha önce evlat

46 Hikmetle ta'lili kabul edenlere göre ise her yolculukta mutlaka bir çeşit zorluk vardır. Nitekim nebevî hadiste yolculuk eziyetin bir parçasıdır buyurulmaktadır. Bkz. Ali el-Hakemi, "Hakikatü'l-Hilaf fi't-Ta'lil bi'l-Hikme ve Eseruhu fi'l-Fıkhi'l-İslâmî", *Mecelletu Ümmi'l-Kurâ* 7, sy. 9 (1414): 42-46.

47 Bkz. Hamed Ubeyd Kubeyşi, *Mebâhîsu't-Ta'lil 'inde'l-Usûliyyin ve'l-Gazzâlî* (Doktora Tezi, Cami'atü'l-Ezher: el-Meşihatü'l-Ezheriyye, ts.), 92-94.

edindiği Zeyd b. Harise'nin boşadığı Zeyneb'le evlenmeyi Resûlune emretmekte ve bunu Müminlerden sıkıntı ve zorluğun kaldırılması hikmetine bağlamaktadır. Zira Müminler evlatlıklarını öz çocukları yerine koyup onların eski eşleriyle evlenmiyorlardı. Mezkûr kadınlarla evlenmeyi meşru kılan bu ayetle, anılan sıkıntı ve meşakkatin kaldırılması sağlanmış olmaktadır. Bu da ayette hikmetle ta'lîlin söz konusu olduğunu göstermektedir.

3. Resûlullah (s.a.v.), bir kadınla halası veya teyzesi ile aynı nikâh altına alınmayı nehyetmiş ve şöyle buyurmuştur: "Bunu yaparsanız sıla-i rahimi kesmiş olursunuz."⁴⁸ Hz. Peygamber (s.a.v.), bu hadisinde bir kadınla halası veya teyzesini bir nikâh altında bulundurmanın haram kılınmasını, bu evlilikten kaynaklanan zarara bağlamaktadır. Nitekim kumalar arasında meydana gelen anlaşmazlık, uyuşmazlık ve kıskançlık gibi nedenlerden ötürü aralarında var olan sıla-i rahim duygusu kesilir ve birbirlerini ziyaret edip hâl hatır sormaz bir duruma gelirler. Bu hadiste de hikmetle ta'lîl söz konusudur.

Hikmetle ta'lîl naslarda yer aldığı gibi sahâbe ve tabiînin birçok uygulamasında da söz konusudur. Nitekim sahâbe ve tabiîn de şer'î hükmü naslarda yer almayan birçok şeyi hikmet ve maslahata binaen yapmışlardır.⁴⁹ Aynı durum müctehid imamlar için de söz konusudur. Fıkıh kitaplarına bakıldığında bu hususlara dair birçok örnek görmek mümkündür.⁵⁰

Bütün bu hususlar "ta'lîlin salt zâhir vasıflarla olması gerektiği, hikmetle/maslahatla ta'lîlin caiz olmadığı ve bu tür bir ta'lîlin şeriatte vuku bulmadığı," görüşünün daha çok nazarî anlamda geçerli olduğunu göstermektedir. Ancak burada şöyle bir soru akla gelebilmektedir: Hikmetle ta'lîl, naslarda yer almasının yanı sıra, sahâbe, tabiîn ve dört mezheb imamı hatta birçok fakih tarafından birçok hâdisede uygulanmıştır. Bütün bunlarla birlikte çoğu usûlcülerin ta'lîli zâhir ve munzabıt vasıflara hasretmeleri ve hikmetle ta'lîli (nazarî anlamda da olsa) kabul etmemelerinin arka planında yer alan neden veya nedenler ne olabilir? Bu soruya şöyle cevap vermek mümkündür: Hikmetle ta'lîli kabul etmeyenler, benimsedikleri bu görüşü birtakım sebeplere dayandırmaktadırlar. Bunları şöyle ifade edebiliriz:

1. Müctehid imamlardan nakledilen kıyasları birtakım zâhir ve sabit illetlerle zaptu rapt altına almak. Zira usûlcüler bu tür vasıflara bina ettikleri kıyasları esas alıp hayatın akışı içinde meydana gelen yeni meseleleri tahriç yoluyla bu kıyaslardan elde etme imkânına sahip olmaktadır.

2. İmamlardan nakledilen fer'î meseleleri, benzer meselelerde geçerli olan ve nakze uğramayan birtakım genel-geçer kurallarla muhafaza etmek ve böylece mezhep görüşlerini korumaya çalışmak. Bu gerekçeyi şöyle de ifade edebiliriz:

48 İbn Hibbân, *Sahih*, 10: 426, (4116).

49 Bkz. Özdemir, *Fıkıh Usûlünde Ta'lîl Tartışmaları*, 287-302.

50 Bkz. Özdemir, *Fıkıh Usûlünde Ta'lîl Tartışmaları*, 309-310, 322-323.

Mezhep imamlarından nakledilen hüküm ve fetvaları birtakım mazbut kurallara bağlamak suretiyle muhafaza etmek ve bu yolla, vuku bulan tartışmalarda çelişkilere düşmekten veya itirazlara maruz kalmaktan kurtulmak. Bu sebebin en bariz örneğini, İbnu'l-Hümâm'ın (ö.861/1457) altı sınıf maddede ribanın illetini beyan etme sadedinde yer verdiği ifadelerde⁵¹ bulmak mümkündür. İbnu'l-Hümâm konuyla ilgili ifadelerde özetle şu hususlara yer vermektedir: Hanefîlere göre altı sınıf malda cari olan ribanın illeti tartı ve ölçüdür. Bu illet insanların malını korumaktan ibaret olan hikmeti içeren zâhir ve munzabıt bir vasıftır. Ancak burada asıl illet bu vasıf değil, bu vasıfta içkin olan malı koruma hikmetidir. İllette olduğu gibi bu hikmet de zâhir ve munzabıttır. Dolayısıyla ta'îl için elverişli bir konuma sahiptir. Ancak Hanefî fakihler mezhebin kabulüne konu olmuş bazı meselelere yöneltilebilecek birtakım itirazlardan kaçınmak amacıyla, bu meselede mezkûr hikmetle ta'îl yoluna gitmemişlerdir. Nitekim onlar bu meselede hikmetle ta'île başvurmuş olsalardı, bir elbiseyi iki elbiseyle, bir deveyi iki deveyle ve benzeri nesnelere benzer şekilde satılmasının caiz olmaması lazım gelirdi. Bu da mezhepte kabul gören bir görüş değildir.⁵² İbnu'l-Hümâm'ın ifade ettiği bu hususlar yukarıda dile getirdiğimiz sebebi somut bir biçimde ortaya koymaktadır.

3. Usûlcülerin Yaklaşımlarına Dair Genel Bir Değerlendirme

Usûlcülerin hikmetle ta'îl konusuyla ilgili benimsedikleri yaklaşımları genel bir değerlendirmeye tabi tutmak gerekirse şunları söylemek mümkündür: Başta Fahrüddîn er-Râzî olmak üzere hikmetle ta'îli mutlak anlamda caiz görenler temelde şu delile dayanmaktadırlar: Hükümün zâhir vasıflara bağlanmasından kasıt, mezkûr vasıfların birtakım cüzî ve muayyen hikmet ve maslahatları içermesidir. Hükümlerin vaz edilmesinin genel ve temel maksadı da budur. Dolayısıyla hükümün mezkûr vasıflar yerine bu vasıflarda içkin olan tikel hikmet ve maslahatlara bağlanması daha önceliklidir.⁵³

Bu görüşe yöneltilen temel itiraz şudur: Hikmet bazı yerlerde hatta birçok yerde zâhir ve belirgin değildir. Zâhir olduğu yerlerde de esnek ve değişken bir yapıya sahiptir. Diğer bir ifadeyle istikrarlı değildir. Bu nedenledir ki Şâri', hükmü hikmete değil, zâhir ve istikrarlı vasıflara bağlamaktadır. Hatta Şâri', hükmü yolculuk ve şuf'a örneklerinde görüldüğü üzere, hikmetin bulunmadığı veya bilinmediği birçok yerde de mezkûr vasıflarla ta'îl etmektedir. Bu da hükümün bağlandığı asıl menatın hikmetler değil, zâhir vasıflar/illetler olduğunu ortaya koymaktadır.

Hikmetle ta'îli mutlak olarak caiz görmeyenler de temelde şu delile dayanmaktadırlar: Ta'îlin zâhir ve munzabıt vasıflarla gerçekleşmesi hikmetle ta'îlin

51 Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid İbnu'l-Hümâm, *Fethü'l-Kadîr (Bidâye ile birlikte)* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.), 7: 8, 10.

52 Bkz. İbnu'l-Hümâm, *Fethü'l-Kadîr*, 7: 8, 10.

53 Bkz. Râzî, *el-Mahsûl*, 3: 1326.

mümkün olmamasından ileri gelmektedir.⁵⁴ Zira hikmetle ta'lîl mümkün olsaydı, Şâri' hükümleri illetlere değil, hikmetlere bağlardı. Şâri'in asıl maksadı da illet değil, hikmettir. İlet ise hikmeti taşıyan bir zarf veya onu gösteren bir işaret konumundadır. Nitekim hikmet kavramı ihtiyaç, rıza, meşakkat vb. örneklerde görüldüğü üzere herkese açık olmayan gizli ve değişken birtakım durumları ve anlamları içermektedir. Dolayısıyla hikmetin muayyen ve sabit bir ölçüsünü belirlemek mümkün değildir. Şâri'in, hükmü hikmete değil de zâhir ve munzabıt vasıflara bağlaması da buradan kaynaklanmaktadır.

Bu görüşe yöneltlen temel itiraz da şudur: Zâhir vasıflar müctehid tarafından bilindiği gibi, bu vasıflarda içkin olan hikmetler de bilinmektedir. Zira vasfın muteber olup olmaması hikmeti içerip içermemesine bağlı bulunmaktadır. Bu da hikmetin de bilinebileceğini beraberinde getirmektedir. Şu var ki hikmet hem zâtı açısından hem de bilinirlik bakımından zâhir vasıf gibi değildir. Çünkü hikmet somut bir çerçeveye sahip olmadığı gibi, bilinmesi de çok kolay değildir.

Şu da bir gerçektir ki nazari anlamda bu düşünceleri savunan usûlcüler pratikte bu görüşe pek de bağlı kalmamış ve bazı durumlarda hikmetle ta'lîle başvurmuşlardır. Mezheplerin fıkıh eserlerine bakıldığında bu ta'lîle ilişkin birtakım örnekleri bulmak mümkündür.⁵⁵ Aynı durum ictihad meselesinde de söz konusudur. Zira ictihad kapısının kapandığını savunan bazı usûlcüler bazı meselelerde ictihadla başvurmaktadırlar. Fıkıh eserlerinde yer alan birçok meselede ve günümüzde birçok fıkıh konseyi tarafından verilen birçok fetvada ictihadla dayalı birçok hüküm verilmektedir. Bu da ta'lîl ve ictihad yöntemlerinin her zaman başvuru alan dinî ve insanî hakikatler olmasından kaynaklandığını söylemek mümkündür. Sem'ânî'nin, ictihadı vahyin bir devamı olarak görmesi⁵⁶ de onun bu özelliğini ifade etmektedir ki ta'lîl de ictihadın önemli ve vazgeçilmez bir şeklidir.

Zâhir ve munzabıt hikmetle ta'lîli kabul edenlerin görüşüne gelince bu görüşün dayandığı temel delil de şudur: Hükmün zâhir ve munzabıt vasfa bağlanması, bu vasfın gizli olan hikmeti içermesinden dolayıdır. Bütün usûlcüler bu konuda hemfikirdir. Binaenaleyh hikmet, nitelik ve bilinirlik açısından zâhir vasıfla eşit bir konumda olduğu takdirde hükmün hikmete bağlanması, zâhir vasfa bağlanmasından çok daha önceliklidir.⁵⁷

Kanaatimizce hikmetle ta'lîli caiz görmeyen usûlcüler, yukarıda yer verilen

54 Âmidî, *el-İhkâm*, 3: 204; Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen el-İsnevî, *Nihâyetu's-Sûl fî Şerhi Minhaci'l-Vusûl fî İlmi'l-Usûl (Menâhicü'l-Ukûl* ile birlikte) (Mısır: Matbaatu Muhammed Ali Sabih, ts.), 3: 105-108.

55 Bkz. Abdullah b. Mahmûd el-Mevsilî, *el-Muhtâr (el-İhtiyar* ile birlikte) (yy.: ts.), 2: 59; Burhânüddîn Ali b. Ebî Bekr el-Merğînânî, *Bidâyetü'l-Mubtedî (Hidâye ve Fethü'l-Kadîr* ile birlikte) (Beyrut: Darü'l-Fikr, ts.), 2: 272-273; Zekerîyyâ el-Ensârî, Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekerîyyâ b. Muhammed, *Fethü'l-Vehhâb bi-Şerhi Menheci't-Tullâb* (Mısır: Matbaatü'l-Halebî, 1948), 1: 244; Bkz. Nevevî, *Şerhu Sahih-i Müslim* (Dimaşk: Mektebetü'l-Gazzâlî, ts.), 8: 125-126.

56 Bkz. Sem'ânî, *Kavâti'ü'l-Edille*, 1: 18.

57 Âmidî, *el-İhkâm*, 3: 203.

sebeplerin yanı sıra konunun hassas olması, dünyevî arzu ve çıkarlar için kullanılabilmesi ve istismara elverişli bir mahiyette bulunması gibi birtakım kaygılardan dolayı bu görüşü benimsemişlerdir. Onlar bu tür kaygı ve olumsuzlukların önüne geçmek için bütün şer'î hükümleri esneklik, kapalılık ve değişkenlik gibi birtakım nitelikleri içeren hikmetler yerine; açıklık, somutluk ve sabitlik gibi özellikleri taşıyan zâhir ve istikrarlı vasıflara bağlamışlardır. Usûlcüler bunu yapmakla hassas ve kırılğan bir konuma sahip olan hikmetle ta'lîl konusunun yanlış anlaşılıp uygulanmasını önlemek ve özellikle yöneticiler tarafından istismar edilmesinin önüne geçmek istemişlerdir.

Aynı durum Malikî mezhebiyle çokça anılan *mesâlih-i mürsele* konusu için de söz konusudur. Nitekim Karâfi'nin de belirttiği gibi bütün mezhep imamları bu maslahat türüne itibar edip zaman zaman ona başvurmuşlardır.⁵⁸ Ancak onlar, bununla birlikte bu maslahatı açık bir yöntem haline getirmekten ziyade onu başka yöntem ve deliller altında mülâhaza etmişlerdir. Diğer bir anlatımla çoğu müctehid şer'î hükümleri bu yöntem yerine, kıyas, gizli kıyas, istihsan gibi yöntemler yoluyla naslara irca etmeyi tercih etmişlerdir.⁵⁹ Müctehid imamlar bunu yapmakla mezkûr maslahat türünü, illetin tespit yöntemleri arasında değerlendirmişlerdir. Böylece onlar bu tür hususları yönetici ve hâkimlerin görüş ve kanaatlerine açık bir halde bırakmamışlardır. Öyle görülüyor ki *mesâlih-i mürsele* yöntemiyle amel edenler de yaşadıkları dönemlerde, sözü edilen olumsuzluklarla çokça karşılaşmamışlardır. Zira o dönemlerde toplumun genelinde İslâmî kurallara uygun bir hayat tarzı hâkimdi. Nitekim bu yönetime en çok başvuran İmam Mâlik'in yaşadığı dönemde Medine'de hak ve hukuk topluma yön veriyordu. Yöneticiler dine hizmet amacıyla hareket ediyor, verilen hüküm ve fetvalarda ve yapılmak istenen işlerde dine uygunluk gözetiliyordu. Gönümüze bakıldığında ise Karâfi'nin, yaşadığı dönem hakkında dile getirdiği kaygıların kaygı olmaktan çıkıp birer yaşam tarzı veya yönetim biçimi haline geldiği, fert ve toplumlar tarafından benimsendiği görülmektedir. Bu açıdan meseleye bakıldığında usûlcülerin esnek bir yapıya sahip olan ve kaygan bir zemine oturan hikmetle ta'lîl konusunu caiz görmemelerinin anlaşılır bir durum olduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim İbn Rüşd el-Hafid (ö.595/1198) bu tür maslahatlarla amel etmenin de ameli terk etmenin de mahzurlu olduğunu söylemekte ve bu işi şeriatın hikmetlerini iyi bilen alimlere havale edilmesini benimsemektedir.⁶⁰

Naslarda yer alan hikmetle ta'lîl örneklerine gelince bunlarla ilgili şunları söylememiz mümkündür: Bu örnekler dikkatlice incelendiğinde bunlarda, birtakım

58 Bkz. Karâfi, *Şerhu Tenkihi'l-Fusûl*, 367.

59 Bkz. Ramazan Abdulvedûd el-Lahmî, *et-Ta'lîlu bi'l-Maslaha 'inde'l-Usûliyyin* (Kahire: Dârü'l-Hudâ, 1987), 179.

60 Bkz. Ebû'l-Velid Muhammed b. Ahmed İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktasid*, (Kahire: Dârü'l-Hadis, 2004), 3: 69.

genel anlamlı hikmetlerle ta'lîlin yapıldığı görülür. Bu tür hikmetler de değişken ve esnek hikmetlerdir. Dolayısıyla bu hikmetlerle gerçekleştirilen ta'lîller, hükümlerin şer'î illetlerini ortaya koymaktan ziyade, ahlakî, sosyal ve psikolojik birtakım hikmetleri ortaya koymaktadır. Bu tür ta'lîllere konu olan birçok hükmün başka naslarda zâhir ve munzabıt vasıflarla ta'lîl edilmesi de bunu göstermektedir.⁶¹ Nitekim bu husus, mezkûr hükümlerin hikmetle ta'lîl edilmesiyle yetinilmeyip illetlerle de ta'lîl edilme gerekliliğine işaret etmektedir. Hikmetle birlikte illetle de ta'lîlin yapılmış olması, hikmetle ta'lîlin temel nedeninin şer'î hükümleri ortaya koymaktan ziyade, toplumun itikadî, ahlakî, içtimâî ve hukukî açıdan eğitilip istenilen seviyeye getirilmesi olduğunu göstermektedir. Hanefî usûlcüler tarafından dile getirilen: "Hikmet amelin değil, ilim ve itikadın konusudur,"⁶² şeklindeki ifadelerde hikmetin bu özelliğine vurgu yapılmaktadır.

Hikmetle ta'lîl konusunda önemli hatta gerekli olan bir durum da şudur: Hikmetle yapılan ta'lîl naslarda yer alan aslın iptaline yol açmamalıdır.⁶³ Örneğin, *zekâtın meşru kılınmasının nedeni toplumun kalkınmasıdır* şeklindeki bir hikmeti öne sürerek zekâtın hastane ve köprü yapımı gibi birtakım kamu projelerine verilebileceğini söylemek doğru değildir. Zira bu hikmet Tevbe süresinin 60. ayetinde yer alan sekiz sınıfın iptal edilmesi anlamına gelmektedir.⁶⁴ Bunun caiz olmadığı ise açıktır. Günümüzde nasların birçoğunu, zaman, mekân, şart ve ortamın değişmesi gibi ucu açık birtakım gerekçeleri ileri sürerek ta'lîle kalkışan ve hırsızlık, recm, zina ve öldürmek gibi muamelât konularında alternatif hükümleri teklif edenlerin yaptıklarını da bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Zira bu alternatif hükümleri savunanların veya ileri sürenlerin dayandıkları temel delil şudur: Şâri'in vazettiği hükümlerdeki temel maksadı, insanları cezalandırmak değil, onları suç niteliğini taşıyan eylemlerden caydırmaktır. Bu da toplumların yaşadıkları şartların değişmesiyle birlikte değişmektedir. Nitekim ziraî bir toplum için vazedilen birtakım hükümler, kalkınmış ve modern toplumlar için uygun değildir.⁶⁵ Bu gerekçelendirmelerin –yersiz ve yetersiz olmakla birlikte- hikmetle ta'lîl kapsamına girdiği ise açıktır. Naslarda yer alan emir ve nehiylere itibar etmeyen ve Şâri' tarafından konulan şer'î sınırları göz ardı eden bu tür ta'lîl ve gerekçelendirmeler, nasların konu edindikleri asılları iptal etmeyi kaçınılmaz olarak beraberinde getirmektedir. Usûlcüler bu tür hatalı yöntemlere/eğilimlere eskiden beri dikkat çekmektedirler. Râzi bu meyanda şunları söylemektedir: "Şer'in maksadından kastımız şer'î delillerin, tahakkukuna delâlet ettiği, riayet edilmesine çalıştığı ve korunmasına

61 Örnek olarak bkz. el-Ankebût 29/45; İsrâ 17/78.

62 Debûsî, *Takvîmü'l-Edille*, 281

63 Âmidî, *el-İhkâm*, 3: 244.

64 Bkz. Muhammed Saïd el-Bûtî, *Davâbitü'l-Maslaha fiş-Şer'iati'l-İslâmiyye* (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1986), 138.

65 Bkz. *Muhavelâtü't-Tecdid fi Usûli'l-Fıkh*, ed. Huza' el-Ğâmidî (Riyad: Cami'atü'l-İmam Muhammed, 2008), 1: 63, 595-626. Ayrıca bkz. Muhammed Âbid el-Câbirî, *Çağdaş Arap-İslâm Düşüncesinde Yeniden Yapılanma*, çev. Ali İhsan Pala-Mehmet Şirin Çıkar (Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2001), 35-72.

özen gösterdiği şeylerdir.”⁶⁶ İbnü'n-Neccâr (ö.972/1564) bu hususa açıklık getiren şu ifadelerle yer vermektedir: “Şarî'in mutlak veya mukayyed olarak hükmettiği veya onayladığı şeyler o zamana has illetlerle muallel değildir.”⁶⁷ Bu nedenledir ki hikmetle ta'lîli caiz gören usûlcüler bunu mutlak anlamda veya her durumda veya herkes için caiz görmemektedirler.

Binaenaleyh hikmetle ta'lîl yöntemine başvurmak isteyen herkes dilediği veya benimsediği birtakım türedi yöntemlere dayanıp bu meyanda görüş ileri sürmesi doğru değildir. Bilakis kapsamlı bir şer'î bilgisi olan, sahih ve tutarlı nazar ve istidlâllere güç yetiren âlimler hikmetle ta'lîl yöntemine başvurabilirler. Diğer bir ifadeyle, ictihâdın şartlarını ve müctehidin niteliklerini taşıyan biri bu tür ta'lîllerde bulunabilir. Zira ancak bu durumda hatalara düşmekten ve nasları iptal etmekten sakınılabılır. Nitekim hikmetle ta'lîl yöntemi temelde usûlcülerin naslarda hükmü yer almayan şer'î bir konuda tahkîk'ül-menât, tenkîh'ül-menât ve tahrîc'ül-menât isimleriyle anılan birtakım usûlî yöntemlerle illetin tespitine çalışılması ve bunun için araştırma, ayıklama ve tespit faaliyetlerinde bulunulmasıdır. Bütün bunların da derin bir şer'î bilginin yanı sıra, konuyu ve realiteyi yeterli derecede bilmeyi iktiza ettiği açıktır. İbn Kayyim el-Cevziyye'nin (ö.751/1350): “Fetva veren birinin iki bilgiye sahip olması gerekir: Biri nassın bilgisi. Diğeri de vaki olanın bilgisidir,”⁶⁸ şeklindeki sözleri bu hususu ifade etmektedir. Çünkü fetva, şer'î bir hükmü vakıya tatbik etmektir. Bu işlemin her iki bilgiyi de zorunlu kıldığı ise işin erbabı tarafından bilinmektedir.

Yukarıda yer verilen bütün bu hususları dikkate aldığımızda usûlcülerin hakkında ihtilaf ettikleri *hikmetle ta'lîl* kavramı ile hakkında ittifak ettikleri “şer'î hükümler birtakım maslahatlara mebnidir” cümlesindeki *hikmet* kavramının aynı şeyler olmadığı anlaşılır. Şöyle ki, usûlcüler hikmetle ta'lîl kavramıyla, naslarda yer alan herhangi bir meselede özel bir hikmete/maslahata bağlı olan bir hükmü, aynı hikmeti içeren diğer bir meseleye/fer'e taşıma anlamını kast etmektedirler. Usûlcüler bu ta'lîl yöntemiyle naslarda yer alan hükümleri hikmet üzerinden naslarda hükmü yer almayan meselelere taşıma faaliyetinde bulunmaktadırlar. Dolayısıyla bu ta'lîl yöntemi hükmü fer'î meseleye taşıma amacını içeren salt usûlî/teknik bir ta'lîldir. *Şer'î hükümler birtakım maslahatlara mebnidir* şeklinde ifade edilen ve gâî ta'lîl adıyla anılan ta'lîlde ise muayyen bir hüküm veya hikmet kast edilmediği gibi, hükmü taşıma işlemi de kast edilmemektedir. Bilakis bu söz tümel anlamda bütün şer'î hükümlerin gerçekte kullara dönük birtakım hikmet ve maslahatları barındırdığını ifade etmektedir. Bu hükümler de kendi içinde ta'lîli ve taabbudî ol-

66 Râzî, *el-Kâşif'an Usûlî'd-Delâil ve Fusûl'l-İlel*, thk. Ahmed Sakâ (Beirut: Dârü'l-Cil, 1992), 4: 53.

67 Ebû Bekr Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdilazîz el-Fütûhi İbnü'n- Neccâr, *Şerhü'l-Kevkebi'l-Munîr*, thk. Muhammed Zühayli-Nezir Hammâd (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1993), 4: 94-95.

68 İbn Kayyim, *I'lâmü'l-Muvakki'in*, 1: 94. Bu konuda geniş bilgi için Gazzâlî'nin *Esâsü'l-Kıyas* adlı eserine bakılabilir.

mak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Ta'lîlî hükümler, kullara dönük dinî ve dünyevî maslahatları içerdiği bilinen ve akıl tarafından kavranan hükümlerdir. Taabbudî hükümler de kullara dönük dinî ve dünyevî maslahatları içerdiği bilinmekle birlikte akıl tarafından kıyasa temel teşkil edecek düzeyde bilinmeyen hükümlerdir. Bir başka ifadeyle tüm şer'î hükümler ilahî hikmet gereği kullara yönelik maslahatları ihtiva etmektedir. Şu var ki ta'lîlî hükümlerin taşıdığı maslahatlar kıyasa medar olacak düzeyde akıl tarafından algılanırken, taabbudî hükümlerin taşıdığı maslahatlar bu düzeyde akıl tarafından algılanmamaktadır.

Hikmetle ta'lîl yöntemi illete dayalı bir kıyas işlemini ifade etmektedir. Ancak bu kıyasta zâhir ve munzabıt anlamdaki illetin yerini gizli ve değişken bir konuma sahip olan hikmet vasfı almıştır. *Şer'î hükümler maslahatlara mebnîdir* şeklindeki argümanın ise kıyasa herhangi bir ilgisi söz konusu değildir. Bundan dolayıdır ki Cessâs ve diğer birçok usûlcü hikmetle ta'lîlî kabul etmemekle birlikte, bütün şer'î hükümlerin birtakım maslahatlara mebnî olduğunu açıkça ifade etmektedirler. Binâenaleyh hikmetle ta'lîl salt usûlî/teknik bir konu iken, *Şer'î hükümler maslahatlara mebnîdir* argümanı gâî, usûlî ve kelamî bir konudur. Bu ifade temelde ilahî fiilleri gâî açıdan konu edinen kelâm ilmine aittir. Usûlcüler bu ifadeyi, ilahî fiillerin bir eseri olan şer'î hükümler için de söz konusu edip kullanmışlardır. Nitekim ilahî fiiller kullara dönük birtakım maslahat ve hikmetleri içeriyorsa bu fiillerin bir sonucu olarak varlık bulan şer'î hükümlerin de aynı şekilde birtakım hikmet ve maslahatları içermesi gerekir. *Şer'î hükümler maslahatlara mebnîdir* argümanı aynı zamanda hem hikmetle ta'lîl hem de zâhir ve munzabıt illetle ta'lîl için temel teşkil etmektedir. Çünkü şer'î hükümler nefsü'l-emirde birtakım hikmet ve maslahatlara mebnî olmazsa ne zâhir illetlerle ne de tikel hikmetlerle ta'lîl söz konusu olabilir.

Sonuç

Naslarda içkin olan şer'î hükümler kullara dönük sayısız dinî ve dünyevî maslahat ve hikmetleri ihtiva etmektedir. Bu hükümlerin bir kısmı naslarda açıkça zikredilirken, diğer bir kısmı dolaylı olarak yer almaktadır. Usûlcüler açıkça naslarda yer almayan hükümleri elde etmek için Kitab ve sünnetten mülhem birtakım istidlâlî yöntemleri geliştirmişlerdir. Bu yöntemlerin başında naslarda hükümlerin farklı şekillerde bağlandığı birtakım vasıfları esas alan ta'lîl yöntemi gelmektedir. Ta'lîl yöntemi iki temel işlev görmektedir. Biri, hükümleri naslarda zikredilen zâhir ve belirgin vasıflara bağlamaktır. Diğeri de hükümleri bu vasıflarda saklı olan ve asıl illeti teşkil eden birtakım cüzî hikmet ve maslahatlara bağlamaktır. Maslahat, menfaat, münasib vasıf ve diğer bazı isimlerle anılan ve genellikle zâhir ve munzabıt vasıflarda mündemiç olan hikmetler esneklik, kapalılık ve değişkenlik niteliklerini taşıyan birer mahiyete sahiptir. Usûlcülerin hikmetle yapılan ta'lîl ko-

nusunda ihtilaf etmeleri hikmetin bu karakteristik özelliklerinden kaynaklanmaktadır.

Başta Râzî olmak üzere bazı usûlcüler hikmetle ta'lîli mutlak olarak caiz görürken, bazıları bu ta'lîli mutlak olarak caiz görmemektedir. İçinde Âmidî'nin de yer aldığı bazı usûlcüler ise açık ve munzabıt olan hikmetle ta'lîli caiz görüp gizli ve değişken hikmetle ta'lîli caiz görmemektedir. Naslarda hikmetle ta'lîlin gerçekleştiğini gösteren örnekler, hükümlerin şer'î illetlerini ortaya koymaktan ziyade, ahlakî, sosyal ve psikolojik hikmetlerini ortaya koymaktadır. Naslarda yer alan hikmetle ta'lîlin temel nedeni, toplumun itikadî, ahlakî, içtimâî ve hukukî açıdan eğitilip istenilen seviyeye getirilmesidir. Bu tür ta'lillere konu olan birçok hükmün başka naslarda zâhir ve istikrarlı vasıflarla ta'lîl edilmesi bu hususa işaret etmektedir. Hanefî usûlcüler tarafından ifade edilen: "Hikmet amelin değil, ilim ve itikadın konusudur," şeklindeki ifade hikmetin bu özelliklerine vurgu yapmaktadır.

Hikmetle ta'lîl işlemi caiz görmeyen usûlcülerin başvurdukları temel deliller, bu ta'lîlin hassas bir konu olması, dünyevî arzu ve çıkarlar için kullanılabilmesi, istismara elverişli bir konumu hâiz olması ve benzeri kaygılardan oluşmaktadır. Bu kaygıları taşıyan usûlcüler şer'î hükümleri esneklik, kapalılık ve değişkenlik gibi birtakım nitelikleri taşıyan hikmetlerle ta'lîl etmek yerine açıklık, somutluk ve sabitlik gibi özellikleri taşıyan zâhir ve belirgin vasıflarla ta'lîl etmişlerdir. Günümüzde her alanda meydana gelen değişik türden hâdiseleri dikkate aldığımızda, belirgin nitelikleri taşıyan hikmetlerle ta'lîli caiz görüp gizli ve değişken nitelikli hikmetlerle caiz görmeyen görüşle ihtiyaç duyulan yerlerde amel edilebileceğini söylemek mümkündür.

Kaynakça

- Abdülazîz el-Buhârî, Alâüddîn b. Ahmed b. Muhammed. *Keşfü'l-Esrâr (Usûlü'l-Pezdevî ile birlikte)*. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997.
- Âmidî, Seyfüddîn, Ali b. Muhammed. *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*. Tahkik: Abdürrezzâk Afifi. Yy.: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403.
- Bakillânî, *et-Takrîb ve'l-İrşâd*. Tahkik: Abdülhamid Ebû Züneyd. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1998.
- Bedrân, Ebû'l-'Ayneyn. *Edilletu't-Teşri'i'l-Muta'ariza*. İskenderiye: Müessesetu Şebabi'l-Câmi'â, 1985.
- Beydâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer. *Minhâcü'l-Vusûl ilâ İlmi'l-Usûl*. Tahkik: Şa'bân Muhammed İsmâil. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2008.
- Bûtî, Muhammed Saîd. *Davâbitü'l-Maslaha fiş-Şeriatü'l-İslâmiyye*. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1986.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Çağdaş Arap-İslâm Düşüncesinde Yeniden Yapılanma*. Çeviren: Ali İhsan Pala-Mehmet Şirin Çıkar. Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2001.
- Cessâs, Ahmed b. Ali er-Râzî. *el-Fusûl fi'l-Usûl*. Tahkik: Uceyl en-Neşemî. Kuveyt: Vizâretu'l-Evkâf veş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1994.

- Cüveynî, İmâmu'l-Haremeyn Abdilmelik b. Abdillâh. *el-Burhân fî Usûli'l-Fıkh*. Tahkik: Abdülazîm Dîb. Mısır: Dâru'l-Vefâ, 2012.
- Cüveynî, İmâmu'l-Haremeyn Abdilmelik b. Abdillâh. *et-Telhîs fî Usûli'l-Fıkh*. Tahkik: Abdullâh Nîbâlî ve Şebbîr Ahmed. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2007.
- Debûsî, Ebû Zeyd Ubeydullâh b. Ömer. *Takvîmu'l-Edille fî Usûli'l-Fıkh*. Tahkik: Halil Mis. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- Ensârî, Zekerîyyâ Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekerîyyâ b. Muhammed. *Fethü'l-Vehhâb bi-Şerhi Menheci't-Tullâb*. Mısır: Matbaatü'l-Halebî, 1948.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *Şifâu'l-Ğalîl fî Beyânîş-Şebehi ve'l-Muhîl ve Mesâlikî't-Ta'lîl*. Tahkik: Hamed Kubeyisî. Bağdat: Matbaatü'l-İrşâd, 1390.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl*. Tahkik: Muhammed Süleyman Aşkar. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *Esâsü'l-Kıyas*. Tahkik: Fehd es-Serhân. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1993.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Menhûl min Ta'likâti'l-Usûl*. Tahkik: Muhammed Hasen Heytu. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1998.
- Hakemî, Alî. "Hakikatü'l-Hilaf fi't-Ta'lîl bi'l-Hikme ve Eseruhu fi'l-Fıkhî'l-İslâmî". *Mecelle-tu Ümmi'l-Kurâ* 7, sy. 9 (1414): 11-85.
- Heyet, *Muhavelâtu't-Teccîd fî Usûli'l-Fıkh*. ed. Huza' el-Ğâmidî. Riyad: Cami'atü'l-İmam Muhammed, 2008.
- Hulûlû, Ahmed b. Abdurrahman. *ed-Diyâü'l-Lâmi' fî Şerhi Cem'i'l-Cevâmi'*. Tahkik: Nadî Ferec Attar. Kahire: Merkezu İbni'l-Attar, 2004.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân. *el-İhsân fî Sahîhi İbn Hibbân*. Tahkik: Şu-ayb Arnavut. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1988.
- İbn Kayyimî'l-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr. *İ'lâmü'l-Muvaki'in an Rabbi'l-Âlemîn*. Tahkik: Mutasım Billâh el-Bağdadî. Beyrut: Dâru'l-Kita-bi'l-Arabî, 1996.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed. *Ravzatü'n-Nâzir ve Cünnetü'l-Münâzir (Nüzhetü'l-Hâtîr ile birlikte)*. Yy.: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts.
- İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer. *Münthe'l-Vusûl ve'l-Emel fî İlme-yi'l-Usûl ve'l-Cedel*. Mısır: Matbaatu's-Sa'âde, 1326.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid. *Fethu'l-Kadîr (Bidâye ile birlikte)*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbnü'n-Neccâr, Ebû Bekr Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdilazîz el-Fütühî. *Şerhü'l-Kevkebi'l-Munîr*. Tahkik: Muhammed Zühaylî-Nezir Hammâd. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1993.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed. *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktasid*. Kahire: Dâru'l-hadis, 2004.
- İcî, Ebü'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr. *Şerhü'l-Adud alâ Muhtasari'l-Müntehâ* (Teftâzânî, Seyyid Şerîf, Cîzânî hâşiyeleri ile birlikte). Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 2004.
- İsnevî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen. *Nihâyetü's-Sûl fî Şerhi Minhaci'l-Vusûl fî İlmi'l-Usûl (Menâhicü'l-Ukûl ile birlikte)*. Mısır: Matbaatu Muhammed Alî Sabîh, ts.
- Kerhî, Ebü'l-Hasen. *el-Usûl (Tesisü'n-Nazar ile birlikte)*. Tahkik: Mustafa Kubbanî. İstanbul: Eda Neşriyat, 1990.

- Kubeysî, Hamed Ubeyd. "Mebâhisü't-Ta'lîl 'inde'l-Usûliyyîn ve'l-Gazzâlî". Doktora tezi, Cami'ati'l-Ezher, ts.
- Kubeysî, Hamed Ubeyd. *Usûlü'l-Ahkâm ve Turuku'l-İstinbât fi't-Teşri'i'l-İslâmî*. Bağdat: Dârü's-Selâm, 2009.
- Lahmî, Ramazan Abdulvedûd. *et-Ta'lîlu bi'l-Maslaha 'inde'l-Usûliyyîn*. Kahire: Dârü'l-Hudâ, 1987.
- Mahallî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed. *Şerhu Cem'i'l-Cevâmi'* (Bennânî ile birlikte). Mısır: Matbaatü'l-Halebî, 1938.
- Merginânî, Burhânüddîn Ali b. Ebî Bekr. *Bidâyetü'l-Mubtedâ (Hidâye ve Fethü'l-Kadir ile birlikte)*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.
- Mevsilî, Abdullah b. Mahmûd. *el-Muhtâr (el-İhtiyar ile birlikte)*. Yy.: ts.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*. Tahkik: Muhammed Fuâd Abdülbakî. Beyrut: Dârü İhyâu't-Türâsî'l-Arabî, ts.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *Şerhu Sahih-i Müslim*, Dımaşk: Mektebetü'l-Gazzâlî, ts.
- Özdemir, İbrahim. *Fıkıh Usûlünde Ta'lîl Tartışmaları(Hicrî IV-VIII. Asırlar)*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *el-Mahsûl fi İlmi'l-Usûl*. Tahkik: Taha Câbir Alavânî. Müessesetu'r-Risâle, Kahire: Dârü's-selâm, 2011.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *el-Kâşif 'an Usûli'd-Delâil ve Fusûli'l-İlel*. Tahkik: Ahmed Sakâ. Beyrut: Dârü'l-Cil, 1992.
- Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed. *Kavâti'ü'l-Edille fi Usûli'l-Fıkıh*. Tahkik: Abdullah Hakemî. Riyad: Mektebetu't-Tevbe, 1989.
- Semerkandî, Alâüddîn Muhammed b. Ahmed. *Mizânü'l-Usûl fi Netâici'l-Ukûl*. Tahkik: Muhammed Zekî Abdulber. Kahire: Mektebetu Dâri't-Türâs, 1997.
- Serahsî, Ebû Bekr Ahmed b. Ebî Sehl. *Usûlü's-Serahsî*. Tahkik: Ebü'l-Vefâ Afğânî. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994.
- Şafîî, Muhammed b. İdrîs. *er-Risâle*. Tahkik: Ahmed Muhammed Şâkir. Yy.: ts.
- Şâtübî, Ebû İshak İbrâhim b. Musa. *el-Muvâfakât*. Tahkik: M. Abdullah Dıraz. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.
- Şirbînî, Abdurrahman. *Hâşiye alâ Şerhi Cem'i'l-Cevâmi'*. Mısır: Matbaatu Mustafa Muhammed, ts.
- Urmevî, Sirâcüddîn Mahmûd b. Ebî Bekr. *et-Tahsîl mine'l-Mahsûl*. Tahkik: Abdülhamîd Ebû Züneyd. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1988.